

Отримано: 19 вересня 2017 р.

Прорецензовано: 27 вересня 2017 р.

Прийнято до друку: 02 жовтня 2017 р.

e-mail: lesya.malevyich@gmail.com

DOI: 10.25264/2519-2558-2017-68-45-49

Малевич Л. Д. Гіперо-гіпонімія в науковій термінології (лінгвістичний статус, формування, різновиди парадигм) / Л. Д. Малевич, І. О. Сидорчук // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Філологічна». – Острог : Вид-во НаУОА, 2017. – Вип. 68. – С. 45–49.

УДК 811.161.2'373

Малевич Леся Дмитрівна,

кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри українознавства,
Національний університет водного господарства та природокористування;

Сидорчук Інна Олександрівна,

асистент кафедри українознавства, Національний університету водного господарства та природокористування

ГІПЕРО-ГІПОНІМІЯ В НАУКОВІЙ ТЕРМІНОЛОГІЇ (лінгвістичний статус, формування, різновиди парадигм)

Статтю присвячено аналізу феномена гіперо-гіпонімії в науковій термінології. Уточнено статус та категорійні ознаки явища гіперо-гіпонімії, з'ясовано особливості формування гіперо-гіпонімічних парадигм українських термінів водного господарства в різні історичні періоди. Запропоновано класифікацію термінологічних гіперо-гіпонімічних парадигм залежно від структури (паралельні, послідовні, комбіновані) та логіко-семантичних зв'язків (власне семантичні та формально-семантичні).

Ключові слова: термін, наукова термінологія, лексико-семантичні відношення, гіперо-гіпонімія, гіперо-гіпонімічна парадигма.

Малевич Леся Дмитриевна,

кандидат филологических наук, доцент, заведующая кафедрой украиноведения,
Национальный университет водного хозяйства и природопользования;

Сидорчук Инна Александровна,

ассистент кафедры украиноведения, Национальный университет водного хозяйства и природопользования

ГИПЕРО-ГИПОНИМИЯ В НАУЧНОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ (лингвистический статус, формирование, разновидности парадигм)

В статье анализируется феномен гиперо-гипонимии в научной терминологии. Уточняется статус и категориальные признаки явления гиперо-гипонимии, определяются особенности формирования гиперо-гипонимических парадигм украинских терминов водного хозяйства в разные исторические периоды. Разработана классификация терминологических гиперо-гипонимических парадигм в зависимости от структуры (параллельные, последовательные, комбинированные) и логико-семантических связей (собственно семантические и формально-семантические).

Ключевые слова: термин, научная терминология, лексико-семантические отношения, гиперо-гипонимия, гиперо-гипонимическая парадигма.

Lesia Malevyich,

Candidate of Philological Sciences (PhD), Associate Professor, Head of the Department of Ukrainian Studies,
National University of Water and Environmental Engineering;

Inna Sydorchuk,

Assistant Professor at the Department of Ukrainian Studies, National University of Water and Environmental Engineering

HYPERONYMS AND HYPONYMS IN TERMINOLOGY (linguistic status, formation and types of paradigms)

The purpose of the article is to determine the status and categorical features of the phenomenon of hyper-hyponymy in terminology, to find out the peculiarities of the formation and structure of hyper-hyponymic paradigms of terms. The material of the research is one of the largest and most ancient terminology systems of the Ukrainian language, e. g., terminology of water management.

Hypero-hyponymic relations are fundamental paradigmatic semantic relations, with the help of which modern terminology is structured, and if synonymous and antonymic bundles combine only a part of the terms, then the hyper-hyponymic relations cover the entire terminology.

The branching of hyper-hyponymic paradigms of terms in different periods of formation and development of terminology of water management is due to various reasons: 1) the thoroughness of research of scientific concepts; 2) the ontological properties of nominated objects; 3) the importance of the semantic feature, which is the basis for the classification of terms; 4) the number of classification marks.

We distinguish hyper-hyponymic groups with parallel, sequential and combined structures. The most common in the terminology of water management are hyper-hyponymic paradigms with combined structures, in which the subgroups of specific names are combined in parallel and sequential bonds.

The logic-semantic subordination of scientific concepts that forms the hyper-hyponymic groups is realized in two types of relationships between generic and specific names: 1) actually semantic; 2) formally-semantic.

Hyper-hyponymy makes terminology of water management systematic and contributes to its continuous development and improvement.

Key words: *term, terminology, lexical-semantic relations, hyperonym, hyponym, hyper-hyponymic paradigm.*

В усіх високорозвинених сучасних мовах наукова термінологія становить найінформативніший і найактивніше поповнюваний шар лексики, який забезпечує ефективну комунікацію в різних сферах: науково-технічній, суспільно-політичній, бізнесовій та багатьох інших. Термінологія – відкрита мовна система, у якій невинно з'являються (і проникають за її межі) все нові й нові терміноодиниці, проте це замкнута система з погляду лексико-семантичних відношень між ними.

Лексико-семантичні відношення в термінології були предметом уваги в численних дослідженнях українських і закордонних мовознавців (Г. Будін, С. Гайда, С. Гриньов-Гриневиц, В. Даниленко, В. Іващенко, М. Кабре, Д. Лайонз, В. Лейчик, О. Селіванова, Л. Симоненко, Р. Чаффіна та ін). Підсумком кількадесятирічних дискусій про правомірність чи недоцільність функціонування синонімії, антонімії, полісемії, омонімії в термінології став майже одностайний висновок про те, що термінології притаманні ті самі лексико-семантичні відношення, що й загальнолітературній лексиці, хоча вони й мають суттєву специфіку (Л. Брінтон, З. Комарова, І. Кочан, Г. Онуфрієнко, Дж. Скарбороу, Т. Панько та ін.). Що ж до феномена гіперо-гіпонімії в термінології, то варто констатувати, що до його аналізу термінологи звертаються значно рідше, особливості формування, функціонування, структури гіперо-гіпонімічних парадигм потребують глибшої аналітичної інтерпретації, що й зумовлює актуальність нашого дослідження.

Мета статті – визначити статус і категорійні ознаки явища гіперо-гіпонімії в науковій термінології, виявити особливості формування і структури гіперо-гіпонімічних парадигм термінів на різних синхронних зрізах.

Матеріалом дослідження слугувала одна з найбільших і найдавніших терміносистем української мови – термінологія водного господарства (УТВГ).

У мовознавстві немає загально визнаного терміна на позначення гіперо-гіпонімічних (родо-видових) відношень лексичних одиниць: їх називають гіпонімічними [2, с. 3; 11, с. 91–92; 13, с. 157; 15, с. 93], категорійно-специфікаційними, інклюзивно-ексклюзивними [7, с. 29] тощо. Думки науковців різняться і щодо того, чи взагалі варто поширювати на мову запозичене з логіки поняття 'родо-видові відношення'. Одним дослідникам використання цього поняття стосовно лексики видається проблематичним [10, с. 44], натомість інші гіперо-гіпонімію вважають самостійною лексико-семантичною категорією, яка заснована на об'єктивних філософських відношеннях і має свою мовну специфіку [1; 2; 12; 14]. Л. Новиков відносить її до «найфундаментальніших парадигматичних смислових відношень, за допомогою яких структурований словниковий склад мови» [9, с. 241–242], а М. Стід наголошує на важливій функції гіперо-гіпонімії: якщо синонімічні й антонімічні зв'язки об'єднують лише частину слів, то гіперо-гіпонімічні відношення охоплюють всю лексику [15, с. 94–95].

На наш погляд, наявність гіперо-гіпонімії в спеціальній лексиці, де відношення між смислами регулює позамовна семантика [8, с. 11], не викликає сумнівів, адже саме у вираженні родо-видових відношень виявляється системний характер термінології. У гіперо-гіпонімічній парадигмі об'єднуються термінологічні одиниці, які виражають ту саму семантичну ознаку з різним ступенем конкретизації: гіперонім позначає родові поняття, гіпоніми – конкретніші видові поняття. Крім цього, варто зауважити, що значення гіпонімів «багатше ознаками, ніж значення гіперонімів (родових понять)» [9, с. 138].

Наприклад, термін *зрошення* (рис. 1) конкретизується в значеннях трьох гіпонімів, які розміщені на одній горизонталі й утворюють перший ступінь конкретизації терміна: *зволожувальне, удобрювальне, спеціальне зрошення*. Подальше розгортання гіперо-гіпонімічної структури простежимо за терміном-гіпонімом *зволожувальне зрошення*, який одночасно є гіперонімом щодо термінів наступного ступеня конкретизації: *регулярне, одноразове зрошення*. Розгортання гіперо-гіпонімічної структури, отже, відбувається як вертикально, так і горизонтально. Якщо відношення між членами вертикального ряду – це відношення підпорядкування, то відношення між членами горизонтального ряду семантично рівноправні.

Специфіка гіперо-гіпонімії, кількість ступенів конкретизації, розгалуженість гіперо-гіпонімічних парадигм термінів у різні періоди становлення і розвитку УТВГ зумовлені різними причинами: 1) ступенем дослідження й опрацювання наукового поняття; 2) онтологічними властивостями номінованих об'єктів чи явищ; 3) важливістю семантичної ознаки, покладеної в основу класифікації термінів; 4) кількістю класифікаційних ознак.

Рівень знань про певне явище чи об'єкт, ступінь сформованості того чи того поняття об'єктивно детермінують розвиток гіперо-гіпонімії. Це переконливо доводить зіставлення складу і структури гіперо-гіпонімічних груп термінів на різних синхронних зрізах. Зокрема, на сучасному етапі розвитку УТВГ група найменувань, об'єднаних навколо гіпероніма *зрошення*, охоплює 46 термінів, згрупованих за трьома ступенями конкретизації (рис. 1).

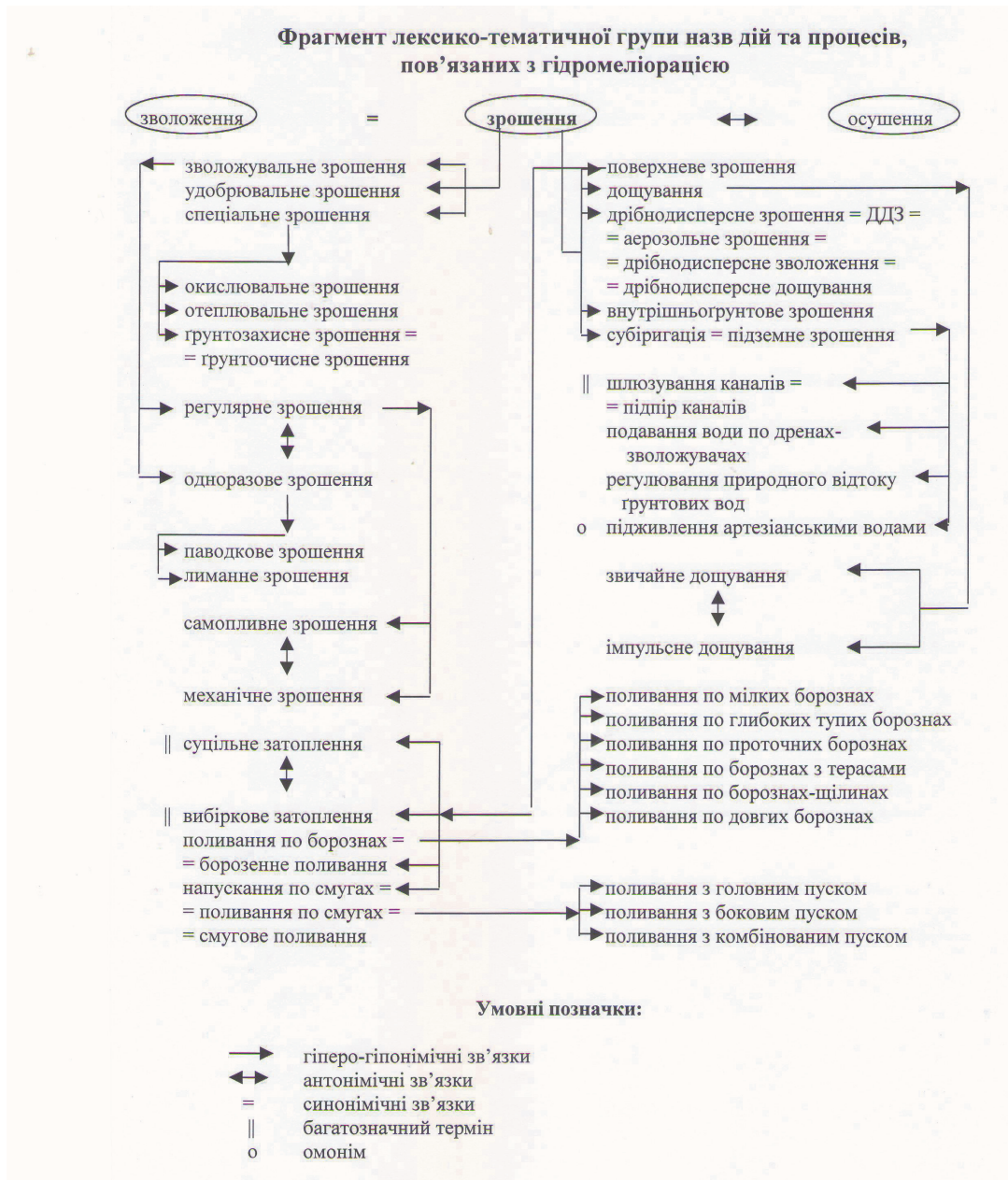

Рис. 1. Гіперо-гіпонімічна парадигма з терміном зрошення

У 20-х – на початку 30-х років ХХ століття родовий термін *зрошення* мав лише чотири видові назви (*зрошення поливкою* (варіант – *зрошення розливом*), *затоплення*, *зрошення за допомогою дренажу*, *дощування*), перша з яких була гіперонімом щодо термінів *дика поливка*, *поливка смугами*, *поливка борозенками*. Як бачимо, розвиток гіперо-гіпонімічної групи відбувався як шляхом появи нових видових найменувань (*дрібнодисперсне зрошення*, *субіригація*, *шлюзування каналів* та ін.), заміни окремих термінів досконалішими (*зрошення за допомогою дренажу* → *внутрішньогрунтове зрошення*, *дика поливка* → *суцільне затоплення*), так і шляхом поглиблення гіперо-гіпонімічної структури, подальшої конкретизації гіпонімів (приклади гіперо-гіпонімії на інших синхронних зрізах розвитку УТВГ, починаючи з донаукового періоду, подано в працях [3; 4]). Відзначимо, що разом із поповненням наявних гіперо-гіпонімічних парадигм новими номінаціями та виникненням нових об'єднань відбувається і протилежний процес – зникнення окремих назв або й цілих термінологічних угруповань, що пов'язано зі зникненням відповідних реалій та понять водного господарства внаслідок науково-технічного прогресу.

Кількість видових найменувань у гіперо-гіпонімічній парадигмі на тому чи тому синхронному зрізі визначається й ознакою, покладеною в основу класифікації. Так, гіпонімами терміна *ерозія* за ознакою 'походження' є два словосполучення (*природна* та *іригаційна ерозія*), а за ознакою 'характер дії води на ґрунт' – удвічі більше: *краплинна*, *поверхнева*, *зливова*, *підземна ерозія*.

Залежно від числа ознак, за якими відбувається конкретизація родового найменування, розрізня-

емо гіперо-гіпонімічні групи з паралельними, послідовними та комбінованими структурами. **Паралельними** вважаємо структури, у яких одному гіпероніму підпорядковано кілька гіпонімічних підгруп, об'єднаних за різними ознаками. У **послідовних** структурах спостерігаємо послідовне підпорядкування ступенів конкретизації, коли терміни попереднього рівня є родовими для термінів наступного. Найбільш поширеними в УТВГ є гіперо-гіпонімічні парадигми з **комбінованими** структурами, у яких підгрупи видових назв поєднано паралельними та послідовними зв'язками. Структури такого типу утворюють, зокрема, терміни-гіпероніми, які належать до ядра терміносистеми (*вода, канал, осушення, гребля, зрошення* та ін. (рис. 1). Такі гіперо-гіпонімічні групи можуть охоплювати до 50 і більше терміноодиниць, що передають сувору ієрархічність, взаємозв'язок і взаємозумовленість понять водного господарства.

Логіко-семантична субординація наукових понять, яка лежить в основі гіперо-гіпонімічних груп, реалізується у двох видах зв'язків між родовими і видовими назвами – власне семантичних та формально-семантичних.

Власне семантичні гіперо-гіпонімічні зв'язки між термінами виявляються тільки на рівні семем, родові та видові лексеми при цьому не мають спільних елементів. Наприклад, термін *водовід* виступає гіперонімом щодо номінацій *канал, лоток, трубопровід, тунель*. Такий вид зв'язків між одиницями досліджуваної терміносистеми був основним на початкових етапах її становлення. При цьому він часто супроводжувався тимчасовою відсутністю родових термінів до ряду видових. За нашими спостереженнями, питома вага родо-видових найменувань, пов'язаних лише семантично, поступово знижується зі зростанням системності плану вираження УТВГ. На сучасному синхронному зрізі семантичні гіперо-гіпонімічні зв'язки характерні переважно для назв споруд і природних об'єктів, які ввійшли до УТВГ у донауковий та на початку наукового періоду формування, причому їхня подальша конкретизація відбувається зі збереженням і семантики, і форми. Пор.: *природна водойма* → *озеро, річка, струмок*; *озеро* → *мезотрофне озеро, евтрофне озеро, дистрофне озеро*; *мезотрофне озеро* → *глибоке мезотрофне озеро, неглибоке мезотрофне озеро*.

Формально-семантичні відношення в гіперо-гіпонімічній парадигмі передбачають наявність спільного терміноелемента, який містить родову сему й найчастіше виражається іменником, наприклад: *гребля* → *глуха гребля, водозливна гребля*; *водозливна гребля* → *водозатримувальна гребля, водопідпірна гребля*. Формально-семантичні зв'язки між термінами експліцитно відображають зв'язки наукових понять, репрезентуючи зв'язок логічної та лінгвістичної системності УТВГ.

Отже, гіперо-гіпонімія – лексико-семантична категорія, яка структурує весь склад галузевої термінології. На основі родо-видових зв'язків, які відображають ієрархічність і взаємозумовленість понять водного господарства, терміни об'єднують у гіперо-гіпонімічні парадигми. У різні періоди функціонування термінології кількість термінів у гіперо-гіпонімічних парадигмах та їхня структура зумовлені важливістю понять, які позначають терміни-гіпероніми, а також тим, наскільки глибоко і всебічно вивчено певні явища чи об'єкти, опрацьовано наукові поняття.

З розвитком і вдосконаленням термінології родо-видові зв'язки понять усе частіше відбиваються у формально-семантичних відношеннях між термінами. Крім того, члени гіперо-гіпонімічної групи, підпорядковані тому самому гіпероніму, можуть перебувати в синонімічних та антонімічних зв'язках, бути полісемічними, вступати в омонімічні відношення¹ з одиницями інших терміносистем і словами загальноживаної мови (рис. 1). Узяті окремо, ці зв'язки – лише фрагменти всієї повноти семантичних відношень, характерних для досліджуваної терміносистеми; поєднані в гіперо-гіпонімічні парадигми, вони створюють певну цілісність лексико-семантичних зв'язків УТВГ, слугуючи важливим чинником її системності, постійного розвитку й удосконалення.

Термінологічна гіперо-гіпонімія має перспективи подальших досліджень, зокрема поглибленого аналізу потребує варіювання гіпонімів у наукових текстах, динаміка складу гіперо-гіпонімічних парадигм у різних галузевих термінологіях, репрезентація гіперо-гіпонімічних зв'язків у галузевих термінологіях української та інших мов, специфіка лексикографічного опрацювання гіперонімів та гіпонімів.

Література:

1. Лисиченко Л. А. Лексико-семантична система української мови / Л. А. Лисиченко. – Х. : Вид-во ХНПУ, 1997. – 132 с.
2. Лысякова М. В. Гипонимия в русском языке : автореф. дисс. ... канд. филол. наук / Лысякова Марина Витальевна. – М., 1986. – 19 с.
3. Малевич Л. Д. Особливості термінології донаукового періоду (на матеріалі гідромеліоративної термінології) / Л. Д. Малевич // Мовознавство. – 1999. – № 4–5. – С. 51–58.
4. Малевич Л. Розвиток української термінології водного господарства в 30–80-х роках ХХ століття / Леся Малевич // Українська термінологія і сучасність : зб. наук. праць. – К. : КНЕУ, 2001. – Вип. IV. – С. 188–191.
5. Малевич Л. Термінологічна омонімія (на матеріалі гідромеліоративної лексики) / Леся Малевич // Культура слова. – 1999. – Вип. 52. – С. 65–70.

¹ Аналіз названих лексико-семантичних процесів у досліджуваній галузі див., зокрема, у працях [5; 6].

6. Малевич Л. Термінологічна полісемія: онтологія явища, різновиди, шляхи впорядкування / Леся Малевич // Українська термінологія і сучасність : зб. наук. праць. – К. : КНЕУ, 2007. – Вип. VII. – С. 78–81.
7. Никитин М. В. Лексическое значение слова (структура и комбинаторика) / М. В. Никитин. – М. : Высшая школа, 1983. – 127 с.
8. Нікітіна Ф. О. Виділення і визначення лексико-семантичних полів / Ф. О. Нікітіна // Мовознавство. – 1981. – № 1. – С. 11–15.
9. Новиков Л. А. Семантика русского языка / Л. А. Новиков. – М. : Высшая школа, 1982. – 272 с.
10. Семантика и категоризация / [ред. Ю. А. Шрейдер]. – М. : Наука, 1991. – 168 с.
11. Склад і структура термінологічної лексики української мови / [відп. ред. А. В. Крижанівська]. – К. : Наукова думка, 1984. – 194 с.
12. Brinton L. J. The Structure of Modern English: A Linguistic Introduction / L. J. Brinton. – Philadelphia : John Benjamins Publishing Com., 2000. – 112 p.
13. Fromkin V. An Introduction to Language / V. Fromkin, R. Rodman, N. Hyams. – Fort Worth : Harcourt Brace College Publishers, 2013. – 624 p.
14. Scarborough J. Medical and Biological Terminologies: Classical Origins / J. Scarborough. – Oklahoma : University of Oklahoma Press, 1992. – 303 p.
15. Stede M. The Hyperonym Problem Revisited: Conceptual and Lexical Hierarchies in Language Generation / Manfred Stede // Proceedings of the First international conference on Natural language generation. – Stroudsburg : Association for Computational Linguistics, 2000. – Volume 14. – P. 93–99.